

**Справи “Хашиєв і Акаєва проти Росії”,
“Ісаєва, Юсупова і Базаєва проти Росії”, “Зара Ісаєва проти Росії”**

**57942/00, 57945/00 Khashiyev and Akayeva v. Russia
57950/00 Isayeva v. Russia
57947/00, 57948/00, 57949/00 Isayeva, Yusupova and Bazayeva v. Russia**

У рішенні, ухваленому 24 лютого 2005 року у справі “*Хашиєв і Акаєва проти Росії*”, Суд постановив, що:

- мало місце порушення ст. 2 Конвенції щодо загибелі родичів заявників;
- мало місце порушення ст. 2 Конвенції, яке виявилось у непроведенні належного та ефективного розслідування обставин смерті родичів заявників;
- не було порушення ст. 3 Конвенції стосовно родичів заявників;
- мало місце порушення ст. 3 Конвенції, яке виявилось у непроведенні належного й ефективного розслідування заяв про застосування катувань до родичів заявників;
- було порушено ст. 13 Конвенції.

Відповідно до ст. 41 Конвенції Суд призначив сплатити як компенсацію моральної шкоди 15 000 євро першому заявнику і 20 000 євро другому заявнику, а також 10927 євро на відшкодування судових витрат обидвом заявникам.

У рішенні, ухваленому 24 лютого 2005 року у справі “*Ісаєва, Юсупова і Базаєва проти Росії*”, Суд постановив, що:

- мало місце порушення ст. 2 Конвенції, яке виявилось у незабезпеченні державою захисту права на життя трьох заявниць і двох дітей першої заявниці;
- мало місце порушення ст. 2 Конвенції, яке виявилось у непроведенні належного й ефективного розслідування обставин ракетного удару 29 жовтня 1999 року;
- не було необхідності розглядати окремо скаргу щодо порушення ст. 3 Конвенції;
- мало місце порушення ст. 1 Першого протоколу до Конвенції стосовно п. Базаєвої;
- мало місце порушення ст. 13 Конвенції.

Відповідно до ст. 41 Конвенції Суд призначив сплатити як компенсацію моральної шкоди 25 000 євро першій заявниці, 15 000 євро другій заявниці і 5000 євро третій заявниці, 12 000 євро у відшкодування матеріальної шкоди третій заявниці, а також 10 926 євро усім заявницям на відшкодування судових витрат.

У рішенні, ухваленому 24 лютого 2005 року у справі “*Зара Ісаєва проти Росії*”, Суд постановив, що:

- мало місце порушення ст. 2 Конвенції, яке виявилось у незабезпеченні державою захисту права на життя заявниці, її сина і трьох її племінниць;
- мало місце порушення ст. 2 Конвенції, яке виявилось у непроведенні державою належного та ефективного розслідування;
- мало місце порушення ст. 13 Конвенції.

Відповідно до ст. 41 Конвенції Суд призначив сплатити заявниці 25 000 євро як компенсацію моральної шкоди, 18710 євро у відшкодування матеріальної шкоди і 10 926 євро на відшкодування судових витрат.

Обставини справ

Заявники Магомед Хашиєв, 1942 р.н., і Роза Акаєва, 1955 р.н., проживали на час подій у м. Грозному (Чечня). Вони стверджують, що їхні родичі були страчені військовослужбовцями Російської армії без слідства і суду у Грозному наприкінці січня 2000

року. На знайдених тілах сестри, брата і двох племінників п. Хашиєва і брата п. Акаєвої були виявлені сліди численних вогнепальних поранень. У травні 2000 року було порушено кримінальну справу, провадження у якій кілька разів зупиняли і знову поновлювали. Винні особи встановлені не були.

У 2003 році районний суд в Інгушетії ухвалив рішення про стягнення з Міністерства оборони Росії компенсацію шкоди у зв'язку з вбивством їхніх родичів невстановленими військовослужбовцями.

Заявниці Медка Ісаєва, 1953 р.н., Зіна Юсупова, 1955 р.н., та Лібкан Базаєва, 1949 р.н., проживали у м. Грозному до 1999 року. Вони стверджують про невибіркове бомбардування військовими літаками колони цивільних осіб, які намагались залишити Грозний 29 жовтня 1999 року. Внаслідок ракетного обстрілу п. Ісаєву було поранено, а її двох дітей та невістку – вбито. Також було поранено п. Юсупову і знищені машини з майном сім'ї Базаєвих. За фактом заподіяння ракетного удару було порушено кримінальну справу, розслідування якої підтвердило події у викладі заявників. Провадження у справі кілька разів зупинялось і знову поновлювалось. У 2004 році кримінальну справу було закрито. Дії військових льотчиків були визнані законними й обґрунтованими, оскільки вони самі були піддані обстрілу невідомих із землі.

Заявниця Зара Ісаєва, 1954 р.н., проживала у селі Катир-Юрт, що у Чечні, до лютого 2000 року. Вона стверджує, що 4 лютого 2000 року село було піддане невибірково бомбардуванню, внаслідок якого загинули її син і три племінниці. Розслідування кримінальної справи, порушеної за цим фактом, підтвердило версію подій у викладі заявниці. Справу було закрито у 2002 році, оскільки дії військових були визнані законними у ситуації, коли велика група учасників незаконних військових формувань захопила село і відмовилась скласти зброю.

Рішення Суду

Посилаючись на ст. 2, ст. 3 та ст. 13 Конвенції п. Хашиєв і п. Акаєва скаржились на те, що їх родичі зазнали катувань і були вбиті військовослужбовцями федеральних збройних сил, а також на неефективність проведеного розслідування і на відсутність ефективних засобів правового захисту на національному рівні.

П. Медка Ісаєва, п. Юсупова і п. Базаєва стверджували про порушення права на життя щодо себе і своїх родичів. П. Базаєва також скаржилась на знищення її майна, а саме: машин з предметами домашнього вжитку її сім'ї, вчинене на порушення ст. 1 Першого протоколу до Конвенції. Заявники також стверджували, що проведене розслідування було неефективним і у них не було доступу до дієвих засобів правового захисту на національному рівні.

Посилаючись на ст. 2 і ст. 13 Конвенції, п. Зара Ісаєва скаржилась на порушення права на життя щодо її родичів, на неефективність проведеного у справі розслідування і на відсутність у неї ефективних засобів правового захисту.

Суд передусім навів свої висновки, сформульовані у попередніх аналогічних справах. Зокрема він вказав, що твердження особи про порушення ст. 2 Конвенції мають бути доведені таким чином, аби переважити зрозумілі сумніви щодо того, чи відповідні події насправді мали місце. Поряд з цим випадки, коли на тілі особи, яка перебувала під вартою, будуть виявлені тілесні ушкодження чи коли така особа буде знайдена мертвою, породжують обґрунтовану презумпцію вини держави. У таких ситуаціях тягар доказування покладається на державу, яка повинна надати Суду належне і переконливе пояснення цих фактів. Суд далі відзначив, що держава, застосовуючи для досягнення своїх цілей силу, яка становить загрозу для життя, має зважити, чи така сила є співмірною з цілями, яких держава бажає досягти. Розробляючи і проводячи операції із застосуванням життєнебезпечних засобів, компетентні органи мають дбати про те, щоб максимально зменшити ризик для життя. Ці органи повинні з максимальною обережністю вибирати засоби і методи впливу, аби уникнути чи принаймні звести до мінімуму втрати серед цивільного населення.

Справа Хашиєва і Акаєвої

Суд зауважив, що на його запит Уряд надав лише дві третини матеріалів кримінальної справи, оскільки інша частина документів, на думку Уряду, не стосувалася справи. Суд у зв'язку з цим зауважив, що іноді виникає ситуація, коли тільки держава-відповідач має доступ до матеріалів, які можуть підтвердити чи спростувати твердження заявника. Відмова держави надати інформацію на запит без переконливих причин може бути підставою для висновку про обґрунтованість тверджень заявника.

На підставі поданих матеріалів Суд визнав встановленою ту обставину, що родичі заявників були вбиті військовослужбовцями. Суд не знайшов іншого прийнятного пояснення їх смерті. Також посадові особи держави не навели обґрунтувань, які виправдовували б необхідність застосування засобів, небезпечних для життя. Тому мало місце порушення ст. 2 Конвенції.

Справа Ісаєвої, Юсупової та Базаєвої

Уряд не оспорував факт авіаційно-ракетного обстрілу заявників, внаслідок якого загинули двоє дітей заявниці, а сама вона і друга заявниця були поранені. Передусім Суд відзначив, що через відмову Уряду надати повну копію кримінальної справи він не мав можливості оцінити легітимність обстрілу та процес планування й проведення операції. Попри це, подані заявниками документи та наявна частина матеріалів кримінальної справи дозволили Суду дійти певних висновків стосовно того, чи була операція проведена так, аби уникнути чи принаймні звести до мінімуму шкоду цивільному населенню.

Уряд стверджував, що метою операції, внаслідок якої постраждали заявники, був захист від протиправного насильства у сенсі п. "а" ч. 2 ст. 2 Конвенції. За відсутності доказів загрози протиправного насильства у Суду виникли сумніви стосовно того, чи державою переслідувалась саме ця мета. Втім Суд, беручи до уваги загальний контекст конфлікту у Чечні у той час, погодився з тим, що військові обґрунтовано припустили наявність нападу чи загрозу його вчинення, а відтак авіаційний обстріл можна вважати легітимною відповіддю на цей напад.

Заявники та інші свідки стверджували, що вони заздалегідь були повідомлені про "відкриття" 29 жовтня 1999 року "гуманітарного коридору" для виходу мешканців Грозного в Інгушетію. Внаслідок цього у зазначений день на дорозі знаходилась численна кількість цивільних автомобілів і тисячі людей. Також заявники свідчили, що офіцер високого рангу на блокпосту наказав колоні повертатися до Грозного, запевнивши людей у безпечності зворотного шляху. Внаслідок цього наказу на дорозі утворився затор довжиною у декілька кілометрів.

На думку Суду, ці факти мали бути відомі посадовим особам, відповідальним за планування військових дій на 29 жовтня 1999 року у районі шосе Ростов-Баку. Тому до можливості застосування смертельної зброї слід було підходити з максимальною обережністю. Однак, як видається, ані особи, відповідальні за планування операції, ані самі льотчики не були в курсі подій. Отож, людей, що рухались по дорозі, серед яких були заявники, піддали високому ризику стати мішенню для військової авіації.

Військові застосували вкрай потужну зброю. Відповідно до висновків кримінальної справи було випущено дванадцять некерованих ракет С-24 класу "земля-повітря". Внаслідок вибуху кожна ракета утворює декілька тисяч осколків з радіусом ураження понад 300 метрів. Отож, життя будь-кого, хто знаходився на відповідній ділянці дороги, опинилось у смертельній небезпеці.

Крім того, держава не вказала на існування будь-яких правових норм, які б регулювали застосування сили у подібних випадках. Суд взяв до уваги цю обставину, оцінюючи пропорційність обстрілу у відповідь на можливий напад із землі.

Суд зрештою відмовився визнати, що операція 29 жовтня 1999 року була спланована і проведена з належною турботою про життя цивільного населення, хоча він і допустив, що військові могли діяти на досягнення легітимної мети.

Справа Зари Ісаєвої

Уряд не оспорював того факту, що заявниця та її родичі потрапили під авіаційний удар тоді, коли намагались залишити с. Катир-Юрт безпечним, як вони вважали, шляхом. Бомба, скинута військовим літаком, вибухнула поруч з мікроавтобусом, де знаходилась заявниця зі сім'єю. Внаслідок інциденту її син і три племінниці загинули, а саму заявницю та її інших родичів було поранено.

Уряд стверджував, що застосування сили є виправданим відповідно до положень п. "а" ч. 2 ст. 2 Конвенції.

Суд визнав, що ситуація, яка склалася на той час у Чечні, вимагала від держави виняткових заходів для відновлення контролю над республікою і придушення незаконних збройних виступів. У Суду не виникло сумнівів стосовно того, що на час подій у с. Катир-Юрті знаходилась велика кількість бойовиків. А відтак їх активний спротив міг виправдати, відповідно до п. "а" ч.2 ст. 2 Конвенції, використання державними службами смертоносною зброєю. Втім Суд наголосив, що між метою, яка переслідується, та засобами її досягнення має існувати баланс.

Суд відзначив, що відмова Уряду надати усі необхідні матеріали, які стосувались військової операції, обмежила його можливості достатньо повно оцінити ситуацію. Незважаючи на це, Суду все ж вдалося, виходячи, зокрема, з наявної частини матеріалів кримінальної справи, дійти висновку про те, чи операцію було проведено з максимальним уникненням чи принаймні зведенням до мінімуму шкоди цивільному населенню. Адже у цьому й полягає зміст вимог ст. 2 Конвенції.

Суд зрештою зазначив, що військова операція в с. Катир-Юрті, спрямована на розбросання або ліквідацію бойовиків, не була непередбачуваною. Він також зауважив, що військові, вирішуючи питання про застосування авіації, спорядженої важкими бойовими снарядами, повинні були зважати на пов'язану з цим небезпеку. Однак Уряд не надав Суду жодних доказів того, що під час планування операції відповідні фактори було взято до уваги.

Військові застосували важкі авіаційні фугасні бомби вільного падіння ФАБ-250 і ФАБ-500 з радіусом ураження понад 1000 метрів. Застосування такого виду зброї не під час війни і без попередньої евакуації цивільного населення аж ніяк не відповідає тому ступеню обачності, який мають демонструвати правоохоронні органи у демократичному суспільстві.

Ані воєнний стан, ані надзвичайний стан у Чечні оголошені не були. Так само не було зроблено заяви про відступ від зобов'язань за Конвенцією відповідно до її ст. 15. Отож Суд вказав, що оцінка цієї ситуації має проводитися відповідно до звичайних правових умов.

Навіть у ситуації, коли мешканці селища, за твердженнями Уряду, стали заручниками великої кількості бойовиків, першорядною умовою операції мав бути захист життя цивільного населення. Застосування невибіркової зброї було волаючим порушенням цього принципу і цілком не відповідало тому ступеню обережності, яка необхідна під час проведення операцій з використанням смертельної зброї. Розглянуті Судом документи підтверджували, що населенню було повідомлено про існування безпечного виходу. Втім, ані в офіційних документах, ані у свідченнях військових не йшлося про наказ припинити вогонь чи зменшити його інтенсивність. Багато хто з військових, даючи покази, згадували про оголошення гуманітарного коридору, проте ніхто не говорив про його забезпечення.

У висновку військових експертів від 11 лютого 2002 року стверджувалося, що дії командирів були законними й відповідали ситуації. Також йшлося про те, що було дотримано вимогу про мінімальні втрати цивільного населення, зважаючи на попереднє відкриття гуманітарного коридору і вибіркову тактику бомбардування. Крім того, у висновку зазначалося, що бойовики, ймовірно, перешкоджали евакуації. Однак Суд, оцінюючи подані йому матеріали кримінальної справи, не виявив підстав для такого висновку. Крім того, у

справі жодним чином не згадувалося про те, що бойовики затримували мешканців чи іншим чином перешкоджали їх виходу.

Уряд, до того ж, нічого не згадував про існування правових норм, які б регулювали застосування сили у подібних ситуаціях.

Отож, зважаючи на вищезазначене, Суд дійшов висновку, що операція в с. Катир-Юрті впродовж 4-7 лютого 2000 року не була проведена з належним ступенем турботи про цивільне населення, хоча й була спрямована на легітимну ціль.

Стосовно тверджень заявників про неефективність слідства Суд нагадав загальні висновки, сформульовані у попередніх аналогічних справах. Зокрема він вказав на принцип відповідальності посадових осіб чи органів держави за смерть осіб, які знаходились під їх контролем. Суд також відзначив, що зобов'язання, які випливають зі ст. 2 Конвенції, не обмежується лише виплатою грошової компенсації. Розслідування має бути своєчасним і ефективним. Його продовження не повинно залежати від ініціативи потерпілого, якому вдалося вижити, чи родичів того, хто загинув.

Справа Хашиєва та Акаєвої

Суд зауважив, що компетентні органи провели розслідування у зв'язку із загибеллю родичів заявників. Однак це розслідування розпочалось після значного зволікання і здійснювалось із з багатьма недоліками. Зокрема слідство не перевірило версію про участь в інциденті конкретної військової частини, на що прямо вказували декілька свідків.

Уряд вважав, що заявники могли б оскаржити результати слідства. Втім, на думку Суду, таке оскарження навряд чи посприяло б виправленню допущених недоліків. Тому Суд дійшов висновку, що проведене розслідування не було ефективним, а отже, мало місце порушення ст. 2 Конвенції стосовно цього аспекту скарги.

Справа Ісаєвої, Юсупової та Базаєвої

У цій справі також було проведено розслідування. Однак воно розпочалося після тривалого періоду часу відтоді як почали надходити повідомлення про численні жертви серед цивільного населення і про напад на транспортні засоби Червоного Хреста. Суд також взяв до уваги велику кількість упущень в ході розслідування. Зокрема, ймовірно, не були витребувані та оглянуті журнал бойових дій, звіти про проведення операції чи інші супровідні документи, складені до чи невдовзі після інциденту. Органи також не вжили заходів для встановлення особи та військового звання чільного офіцера на блокпосту "Кавказ-1", який наказав біженцям повертатися до Грозного й нібито пообіцяв їм, що дорога буде безпечною. Також не було належно зібрано інформацію про оголошення "безпечного коридору" 29 жовтня 1999 року. Не було встановлено тих посадових осіб військової чи цивільної адміністрації, які повинні були гарантувати його безпеку. Органи не вдалися до належних зусиль задля встановлення осіб інших потерпілих чи виявлення інших свідків удару. Лише після тривалої затримки було допитано та визнано потерпілими самих заявників. Усі ці упущення Уряд не зміг належно пояснити.

Отож, держава не провела ефективного розслідування обставин ракетного удару колони цивільних осіб, що мав місце 29 жовтня 1999 року. Тому Суд постановив, що мало місце порушення ст. 2 Конвенції також і стосовно цього аспекту скарги заявників.

Справа Зари Ісаєвої

У цій справі розслідування розпочалось лише після того, як канцелярія Суду повідомила Уряду (у вересні 2000 року) про надходження скарги від заявниці. Уряд не пояснив, чому трапилась багатомісячна затримка у розслідуванні повідомлень про десятки жертв серед цивільного населення. Втім Суд відзначив чималий обсяг роботи, який здійснили органи слідства для відтворення картини штурму.

Суд, проаналізувавши надані йому документи, також вказав і на численні упущення в ході розслідування. Зокрема, він звернув увагу на відсутність достовірної інформації про

оголошення “безпечного коридору” для виходу цивільного населення. Не були встановлені посадові особи військової чи цивільної адміністрації, які мали відповідати за оголошення коридору та його безпеку. Уряд не пояснив неадекватність дій військових, зважаючи на оголошення “безпечного виходу”, які, ймовірно, не брали його до уваги, плануючи та реалізуючи операцію.

Заявниця та інші потерпілі не були належним чином повідомлені (згідно з вимогами національного законодавства) про постанову від 13 березня 2002 року, якою було припинено кримінальне провадження та скасовані рішення про визнання їх потерпілими. Постанова про закриття кримінальної справи ґрунтувалась на висновку військових експертів, складеному у лютому 2002 року. У заявниці не було реальної можливості оскаржити висновки експертизи, а відтак і кінцеві результати розслідування.

Отож Суд дійшов висновку про те, що держава порушила обов’язок провести ефективне розслідування обставин штурму с. Катир-Юрта, що відбувався впродовж 4-7 лютого 2000 року. Тому Суд постановив, що мало місце порушення ст. 2 Конвенції і щодо цього аспекту скарги заявниці.

Стосовно скарг на порушення ст. 3 Конвенції Суд дійшов таких висновків.

Справа Хашиєва та Акаєвої

Суд не зміг встановити факт неналежного поведіння із родичами заявників з необхідним ступенем достовірності, який би дав змогу подолати “виправдані сумніви” щодо того, чи цей факт насправді мав місце. Однак Суд постановив, що мало місце порушення процесуального аспекту ст. 3 Конвенції, оскільки компетентні органи не провели розслідування заяв про катування.

Справа Ісаєвої, Юсупової, Базаєвої

Суд зазначив, що наслідки, на які скаржились заявники, були викликані застосуванням компетентними органами смертоносної зброї всупереч вимогам ст. 2 Конвенції. З огляду на це Суд дійшов висновку, що за подібних обставин немає необхідності розглядати окремо питання про порушення ст. 3 Конвенції.

Стосовно скарги п. Базаєвої на порушення ст. 1 Першого протоколу до Конвенції Суд дійшов висновку, що мало місце серйозне та невиправдане втручання у право на безперешкодне володіння майном, оскільки внаслідок авіаційного удару було знищено транспортні засоби і предмети домашнього вжитку, які належали заявниці та її сім’ї.

Стосовно скарг усіх заявників на порушення ст. 13 Конвенції Суд постановив, що мало місце порушення цієї статті. Суд аргументував свій висновок тим, що кримінальні розслідування були неефективними, оскільки не були достатньо об’єктивними та ретельними. Відтак, будь-які інші засоби правового захисту, зокрема цивільно-правового, також були позбавлені ефективності. Тому Суд постановив, що держава-відповідач не виконала своїх зобов’язань за ст. 13 Конвенції.

Реферативний переклад з англійської мови та опрацювання комюніке Секретаря Суду здійснено у Львівській лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України П.М. Рабіновичем та М.Ю. Пришляк.